

O PREDPOROZUMENÍ, PREDPOKLADÉ NEMENNOSTI POJMOV A INOM

PAVEL CMOREJ, Filozofický ústav SAV, Bratislava

V prechádzajúcom čísle Filozofie bol uverejnený Kvaszov článok *Poznámky k jednej polemike* [5] (ďalej len *Poznámky*), v ktorom autor glosoval moju odpoveď [3] na jeho kritiku mojich statí [1], [2]. Tento článok pozostáva z niekoľkých pripomienok ku Kvaszovým *Poznámkam* [5].

"Mať pravdu" značí "vlastniť ju"? Na podporu svojho stanoviska, že slovenský zvrat "mať pravdu" znamená to isté ako "vlastniť pravdu", L. Kvasz vo svojich *Poznámkach* [5] uvádza citát z českého etymologického slovníka, v ktorom sa určuje základný význam slova "míti". Tento citát, samozrejme, nič nedokazuje, lebo z neho vôbec nevyplýva, že slovo "mať" má tento základný význam v spojení "mať pravdu", a práve o to išlo v našej výmene názorov. S mojimi protipríkladmi "mať amputovanú ruku" a "mať krásnu susedu" si L. Kvasz hravo poradil – slovu "mať" v týchto spojeniach uprel základný význam. Nemienim proti tomu protestovať, skôr naopak, len si nemôžem odoprieť otázku, prečo to neurobil aj v prípade výrazu "mať pravdu". Neuvedol totiž nijaký dôvod pre pripísanie základného významu slovesu "mať" v tomto výraze.

Nemal som a nemám nič proti kladeniu otázky, "aká jazyková intuícia stála pri zrode a ustálení ... spojenia" "mať pravdu", lenže to nebola otázka, ktorú si L. Kvasz kládol v [4], a teda ani otázka, na ktorú som reagoval v [3]. Čitateľ i L. Kvasz sa môžu o tom presvedčiť už pri prečítaní prvého odstavca jeho článku [4] a prvej strany mojej odpovede [3].

K definícii pojmu Zem. Na moju výzvu definovať pojem Zem a ukázať, aké miesto v ňom zaujíma predporozumenie pre to, čo ním možno vyčleniť, reagoval L. Kvasz elegantnou vytáčkou – vyhlásil tento pojem za nedefinovateľný a tak sa tejto nepríjemnej starosti zbavil. (Mimochodom, ak pojem Zem je naozaj nedefinovateľný, ako prišiel L. Kvasz na to, že "obsahuje obrovské implicitné poznanie"?). Nepovažoval by som túto reakciu za vytáčku, keby nám bol ponúkol definíciu iného pojmu ukazujúcu miesto jeho predporozumenia v ňom alebo predložil syntetickú definíciu pojmu Zem, ktorá by síce nebola verným vymedzením bežného pojmu, ale dostatočne jasne by ilustrovala Kvaszovu predstavu o predporozumení a jeho začlenení do pojmu. Pokúsim sa trochu vyplniť túto medzeru v Kvaszovej odpovedi, hoci nerátam s jeho vďačnosťou – je možné, že sa bude od tohto pokusu štítivo dištancovať.

Pripomínam, že predporozumenie pojmu Zem utvárajú podľa L. Kvasza také poznatky ako "O Zemi možno zmyslupne povedať, že má tvar gule s polomerom 300 km", "... s polomerom 301 km" atď., ďalej poznatky ako "Nemá zmysel povedať, že Zem má rada kokakolu", "...má rada borovičku" a pod. (pozri [4], 374-75 a [3], 489). Takých poznatkov je zrejme nekonečne veľa a už v tom väzí istý problém: ako toto nekonečno vtiesnať do pojmu? Vyhnime sa tomuto podružnému problému predpokladom, že poznatky, z ktorých sa skladá predporozumenie, možno vždy vyjadriť v konečnom množstve nejakých kvantifikovaných, prípadne iných súdov. Napr. uvedené súdy by sme mohli nahradiť generalizáciami

"Pre každé reálne číslo c platí, že ak $n < c < k$, tak o Zemi možno zmysluplne povedať, že má tvar gule s polomerom c km" (kde n, k sú určité reálne čísla),

"Pre každú vec v platí: nemá zmysel povedať, že Zem má rada v ".

Prvú generalizáciu označme písmenom U, druhú písmenom Z a predpokladajme, že predporozumenie pojmu Zem je konjunkciou týchto dvoch výrokov, ktorá v ňom vystupuje ako jeho konjunkčná zložka. Za týchto predpokladov by L. Kvasz mohol pojem Zem definovať napr. takto:

Zem = $(\omega)(x)$ (x je planéta Slnka s hmotnosťou $5,974 \cdot 10^{24}$ kg a U a Z) (" ω ") je operátor deskripcie, ktorý čítame ako "to jediné x také, že"). Na prvý pohľad je zrejmé, že táto definícia nie je korektná, obsahuje totiž kruh. Keď U a Z nahradíme ich formami tvaru

"Pre každé reálne číslo c platí, že ak $n < c < k$, tak o x možno zmysluplne povedať, že má tvar gule s polomerom c km",

"Pre každú vec v platí: nemá zmysel povedať, že x má rada v ", kruhu sa zbavíme, ale nebudeme môcť tvrdiť, že v získanom pojme Zem sa nachádza nejaké poznanie – a teda ani predporozumenie – lebo formy nie sú poznatky. Preto sa v pojme Zem nemôže vyskytovať predporozumenie naznačenej povahy. Pravda, nič nám nebráni iné pojmy bez predporozumenia obohatiť o súdy, ktoré utvárajú to, čo L. Kvasz nazýva predporozumením, ale bez takých pojmov sa ľahko zaobídeme – sú nielen neintuitívne, ale aj zbytočné (čitateľ si to môže overiť neskráteným prečítaním definiensa uvedenej definície pojmu Zem).¹

Na moju otázku, v ktorých pojmoch je obsiahnuté poznanie, že každé teleso je rozpriestranené, L. Kvasz odpovedal mlčaním – obávam sa, že nič lepšieho ani urobiť nemohol.

O skautskom pacifizme. V článku [3] som dôrazne protestoval proti Kvaszovmu názoru, že pravdu "by som mohol mať" ... ja a súčasne aj môj kolega, ktorý mi odporuje", t.j. tvrdí negáciu non T môjho tvrdenia T. Táto banálnosť vyplýva z významu spojky "nie je pravda, že" (skrátenej na "non") v slovenčine. Je predsa očividné, že ak jedno z tvrdení T, non T je pravdivé, to druhé musí byť nepravdivé. V tejto súvislosti som netvrdil, že pravdu mám ja – aj keď sa to podaktorým čitateľom zazdalo – alebo že ju má L. Kvasz, ale iba to, že ak L. Kvasz odporuje môjmu tvrdeniu T tvrdením non T, tak pravdu môže mať nanajvýš jeden z nás. L. Kvasz zastával opačný názor, a práve ten som nazval skautským pacifizmom, hoci v slovenčine sú naporúdzaj aj menej eufemistické označenia.

Vo svojich *Poznámkach* [5] sa L. Kvasz hrdo hlási ku skautskému pacifizmu, ale nie som si istý, či pod ním rozumie názor, ktorý som charakterizoval v Úvode state [3]. Okrem iného píše: "naďalej zastávam stanovisko skautského pacifizmu, že pravdu môžem mať ja aj môj protivník". Čitateľ si tu podistým položí otázku, či to má brať s mlčky predpokladaným dodatkom "ktorý mi odporuje, a pravdu v tom, v čom mi odporuje" (pripojeným za slovo "protivník") alebo bez neho. V prvom prípade by bolo zbytočné dodávať niečo k tomu, čo som už napísal, v druhom prípade nie je jasné, čo má L. Kvasz na mysli pod protivníkom a v čom môže mať pravdu on i jeho protivník. Je predsa samozrejmé, že ľudia, ktorí sa nezhodnú v tom, či T – a teda sú v istom zmysle protivníci – sa môžu zhodnúť na tom, že U, V, Z, ... Ak L. Kvasz tvrdí, že T, a jeho odporca tvrdí, že non U (alebo naopak), obidvaja môžu mať pravdu. Nechce sa mi však veriť, že by nás bol L. Kvasz chcel oblažiť týmito samozrejmosťami.

Príklad z dejín vedy, ktorý L. Kvasz uvádza na podporu skautského pacifizmu, nepovažujem za príhodný, lebo vzťah medzi dvoma rôznymi teóriami formulovanými v rôznych

¹ O neintuitívnosti a redundantnosti pojmov obsahujúcich súdy ako svoje zložky pozri [1], 294.

jazykoch sa výrazne líši od vzťahu medzi tvrdeniami T , non T vyjadrenými v tom istom jazyku. Ak X zastáva teóriu T_1 a Y inú teóriu T_2 , iba za istých špecifických podmienok možno povedať, že si odporujú. Obrana skautského pacifizmu je obhajobou názoru, že obidve proti-rečiace si tvrdenia T , non T môžu byť pravdivé, a teda obhajobou pochybnej pseudodialektiky, ktorú dnes nezastávajú ani tí najdogmatickejší marxisti.

Už vo svojej stati [4] dal L. Kvasz jasne najavo, že jeho pacifizmus nie je bezhrehý, čo osvedčil aj vo svojich *Poznámkach* [5]. Na s.... o mne píše, že "názory protivníka [prezentujem] v takej hmlistej a zjednodušenej podobe, že človek žasne, ako mohli príslušní filozofi také niečo vôbec tvrdiť". Ktoré názory a ktorých filozofov?! Cieľom statí [1], [2] bolo ukázať, že vývinová "doktrína je opradená mnohými nejasnosťami ... a že z jej spresnení vyplývajú dôsledky, ktoré jej platnosť viac než spochybňujú" ([1], 288). Zameral som sa v nich v prvom rade na spresnenia a skúmanie dôsledkov, ktoré z nich vyplývajú. Prezentáciu názorov iných filozofov som obmedzil na niekoľko marginálnych poznámok týkajúcich sa pravdivosti pojmov a poznatkov v nich obsiahnutých. Azda Kvaszovi uniklo, že sa sústreďujem najmä na problémy, ktoré si filozofi zastávajúci vývinovú koncepciu pojmov predtým skoro vôbec nevšimli?! V jednom som s Kvaszom zjedno – i ja žasnem.

Predpoklad nemennosti pojmov. Nielen L. Kvasz, ale aj autori [6] mi vyčítajú, že sa vo svojich úvahách, a to najmä pri konštrukcii antinómií, opieram o predpoklad nemennosti pojmov. L. Kvasz píše: "to, že P. Cmorej dospel k paradoxom, súvisí s tým, že použil matematický jazyk, ktorý implicitne obsahuje predpoklad nemennosti". Bez ďalšieho rozboru, ktorý si L. Kvasz nechal pre seba, toto konštatovanie veľa neznamená. Až vecná a podrobná analýza antinómií a predpokladov, o ktoré som sa opieral pri ich konštruovaní, by mohla bližšie určiť časť jazyka obsahujúcu predpoklad nemennosti (Kvaszov náznak je beznádejne neurčitý) a ukázať, či L. Kvasz má pravdu. Žiaľ, nad antinómiami uvedenými v [2] L. Kvasz ohŕňa nos ako nad tret'oradými intelektuálnymi nepodarkami, ktorými sa nehodno zaoberať.

Musím priznať, že výčitke o skrytom predpoklade nemennosti pojmov nerozumiem, pretože všetky ťažkosti a problémy vývinovej teórie pojmov, o ktorých som písal v stati [2], vyplývajú práve z toho, že v nej ťažím z explicitného predpokladu o meniteľnosti pojmov.

V stati [2] o vyvíjajúcom sa pojme C predpokladám, že sa mení, a to tak, že v čase t je totožný s pojmom C_t , v čase u s pojmom C_u , ... a v čase s s pojmom C_s , pričom $t, u, \dots, s$ sú rôzne časové okamihy, pre ktoré platí, že $t \leq u \leq s$ a $C_t, C_u, \dots, C_s$, vyznačených indexami spĺvajú s pojmom C . Nie je v tom jasne a jednoznačne vyjadrená okolnosť, že C sa mení? Treba dodať, že pojmy C_i sa v danej úvahe považujú za nemenné (za také ich považuje aj L. Kvasz vo svojom článku [4]), predstavujú totiž okamihový stav pojmu C v čase i . A teraz si položíme Kvaszovu otázku: V čom sa tu skrýva implicitný predpoklad o nemennosti vyvíjajúceho sa pojmu C ? Azda v tom, že C spĺva v jednotlivých okamihoch s nemennými pojmami C_i ? Aj keby to tak bolo, určite to nie je zdrojom antinómií, čo možno demonštrovať na nasledujúcim príklade. Predpokladajme, že L. Kvasz je v čase t na mieste M (trebárs doma vo svojom byte), v čase u na mieste N (vo svojej kancelárii na fakulte) a že miesta M, N i okamihy t, u sú rozličné. Potom platí, že

$L.Kvasz =_t (x)(x \text{ je na mieste } M),$

$L.Kvasz =_u (x)(x \text{ je na mieste } N).$

Inak povedané, L. Kvasz je v čase t totožný s jediným individúom x , ktoré je na mieste M , a v čase u s individúom x , ktoré je na mieste N . O Kvaszovi sa tu teda predpokladá, že sa mení, lebo v dvoch rôznych okamihoch zaujíma dve rozličné polohy. Vedie predložený schematický opis polôh, v ktorých sa nachádza L. Kvasz v okamihoch t, u , k sporu? Určite nie, lebo je opisom možnej postupnosti stavov v jeho živote (od konkretizácie okamihov a polôh

môžeme upustiť). A obdobné predpoklady ako tu o Kvaszovi som v článku [2] prijal o vyvíjajúcom sa pojme C, lenže to malo katastrofálne dôsledky.

Ak som v týchto predpokladoch urobil chybu, obhajcovia vývinovej teórie pojmov by ju mali identifikovať a navrhnúť lepší spôsob zachytenia vývinu pojmu, spôsob, z ktorého by bolo zrejmé, že

1. pojem C sa mení a

2. zároveň ostáva ten istý (čo neznamená, že taký istý).

Všeobecné vyhlásenia o neadekvátnej "matematizácii" a skrytom predpoklade nemennosti pojmov sú iba bojovými pokrikmi na zastrašenie alebo umlčanie protivníka v polemike.

Nepriznaný ústup z pozície? Nemožno však povedať, že by sa L. Kvasz v našej polemike obmedzoval na všeobecné, nič nehovoriace poznámky a vyhlásenia. Napr. matematizáciu vývinu pojmov sa vo svojom článku [4] zaoberal podrobnejšie. Na s.376 napísal: "Preto hlavný problém vidím v tom, že pojem P (ktorý sa vyvíja) a pojmy $P_1, P_2, \dots$ (ktoré sa v čase nemenia) sú kvalitatívne odlišné objekty, ale formálne sa s nimi pracuje (v "matematizácii" P. Cmoreja - pozn. P.C.)² ako s objektami toho istého druhu. Vzťah $P_1 = P_2$ je vzťahom rovnosti, lebo na oboch stranách = stoja objekty toho istého druhu. Naproti tomu výraz $P = P_1$ nepredstavuje rovnosť (ide o objekty rôzneho druhu) a znak = tu treba chápať ako skratku pre "nadobúda hodnotu". Preto je vhodnejšie "pojem P" matematizovať ako funkciu $P(t)$. Potom $P(t_1) = P_1, P(t_2) = P_2, \dots, P(t_n) = P_n$, a tak sa vyhneme paradoxu citovanému vyššie."³

Ktorý čitateľ by to nepovažoval za pokus o vlastnú, od paradoxov očistenú matematizáciu vývinu pojmov?! Prednosti tejto matematizácie mal potvrdiť aj Kvaszov príklad s guľičkou uvedený na s.377 state [4]. Z. citácie jednoznačne vyplýva, že L. Kvasz pokladal vyvíjajúci sa pojem P za funkciu, ktorá časovým okamihom $t_1, t_2, \dots, t_n$ priraduje nemeniace sa pojmy $P_1, P_2, \dots, P_n$. Nedá sa s istotou povedať, či to mala byť definícia vyvíjajúceho sa pojmu alebo iba nevyhnutná podmienka, ktorú by mal spĺňať. Vychádzal som z toho, že skôr to druhé. No v každom prípade to mala byť matematizácia, ktorá nenarazí na antinómie; inak by bolo zbytočné predostierať ju čitateľovi a písať, že "tak sa vyhneme paradoxu".

Kvaszove poznámky k matematizácii krúžili okolo kľúčového problému našej diskusie a preto som im venoval väčšiu pozornosť i napriek tomu, že sa vôbec nezaoberal *mojou* "matematizáciou" (skusmo načrtnutou v stati [2] na s.388-89 s postranným zámerom vyprovokovať k podobným počínom prívržencov vývinovej koncepcie), ale iba elementárnym aparátom, ktorý som použil na formuláciu jedného zo základných problémov vývinovej teórie pojmov. Sústredil som sa prevažne na skúmanie dôsledkov vyplývajúcich z chápania vyvíjajúceho sa pojmu ako funkcie, ktorá časovým okamihom priraduje jednotlivé vývinové podoby pojmu.⁴ Výsledkom tohto skúmania bolo zistenie, že Kvaszova matematizácia je neadekvátne, okrem iného preto, že jeho vyvíjajúce sa pojmy sa vlastne vôbec nevyvíjajú – sú to funkcie a teda entity, ktoré neprekonávajú nijaké vnútorné vývinové zmeny.⁵

Keď som čítal posledný odstavec Kvaszových *Poznámok* [5], nemohol som uveriť vlastným očiam. L. Kvasz píše: "Pokiaľ viem, žiadnu svoju koncepciu vývoja pojmov som nepodal. Zvyšku textu nerozumiem. Nevie, čo je Kvaszova koncepcia a kto si dovolil ju v mojom mene predkladať." Navyše som sa dozvedel, že "cieľom zavedenia funkcie $P(t)$ bolo iba analyzovať implicitné predpoklady Cmorejovej argumentácie", hoci z textu citácie je zrejmé, že

² O tom, čo L. Kvasz nazval *mojou* "matematizáciou", pozri [3], 490.

³ Kurzíva v citácii – P.C.

⁴ Pozri [3], 491-92.

⁵ O ďalších nedostatkoch Kvaszovej matematizácie pozri [3], 490-92.

funkciu $P(t)$ navrhuje sám L. Kvasz, lebo "vhodnejšie" matematizuje "pojem P", čím dal najavo, že mu v mojej argumentácii i v predpokladoch, o ktoré sa opierala, podistým chýba.

Nie je ľahké dať jednoznačnú odpoveď na otázku, čo chcel L. Kvasz povedať citovanými slovami. Máme ho brať doslova a uveriť dokonca aj tomu, že nevie, kto si dovolil predkladať jeho koncepciu?! Urobil to predsa on sám vo svojej stati [4] – ja som iba analyzoval predložený text a odvodil z neho isté dôsledky. Ak som pritom spravil nejakú chybu alebo skreslil zmysel jeho textu, mohol sa brániť. Namiesto toho L. Kvasz svoju vlastnú koncepciu zaprel a o dôsledkoch z nej vyplývajúcich vyhlásil, že im nerozumie, o čom mám vážne pochybnosti, lebo aspoň trom z piatich bodov uvedených v článku [3] na s.491-92 určite dobre porozumel, nehovoriac o tom, že mal nejednu príležitosť dať si "nezrozumiteľné" miesta objasniť.

Vyzerá to skôr tak, že L. Kvasz sa dal na nepriznaný ústup z pôvodnej pozície, aby sa mohol nenápadne zakopať inde. Toto správanie je v racionálnej diskusii prinajlepšom nemiestne. Ak raz zastávame názor A a potom sa ukáže, že z A vyplývajú neprijateľné dôsledky $B_1, B_2, \dots$, ktoré A vyvracajú, patrí sa priznať, že sme sa mylili, a nie predstierať, že sme názor A nikdy nehlásali. L. Kvasz dal tentoraz prednosť postupu, ktorý síce prekračuje rámec a kompetenciu logiky, ale je menej poctivý ako počínanie úprimného skautského pacifistu, vždy pripraveného okrem A kedykoľvek prijať i non A, alebo správanie nevypočítateľne priberčivého diskutéra, ktorý je ochotný obhajovať názor A a zároveň bez okolkov, avšak *otvorene* odmietať jeho dôsledky $B_1, B_2, \dots$.

Na záver by som sa chcel ohradiť proti nepravdivému tvrdeniu, že som naraz spochybňoval všetky vývinové teórie.⁶ Moja *argumentácia* bola namierená proti teórii vývinu ostrých pojmov v logickom zmysle, nevzťahovala sa na teórie, ktoré sa zaoberajú psychickými a vágnymi pojmami – možno sa o tom presvedčiť nahliadnutím do state [2], 394 alebo [3], 488-89, 494, kde som okrem iného napísal, že "otázku logicky korektnej teórie vývinu psychických pojmov považujem za otvorenú", na čo L. Kvasz dávno zabudol alebo to nikdy nečítal.

LITERATÚRA

- [1] CMOREJ, P.: Vývin pojmov. In: *Filozofia* 1990, č.3.
- [2] CMOREJ, P.: Neradosťné dôsledky vývinového chápania pojmov. In: *Filozofia* 1990, č. 4.
- [3] CMOREJ, P.: K vývinu pojmov a pojmu vývinu v jednej kritike. In: *Filozofia* 1991, č.5.
- [4] KVASZ, L.: Vývin pojmov - prečo nie? In: *Filozofia* 1991, č.3-4.
- [5] KVASZ, L.: Poznámky k jednej polemike. In: *Filozofia* 1992, č.9.
- [6] VICENÍK, J. - ČERNÍK, V.: Poznámky k identite a vývinu pojmov. In: *Filozofia* 1991, č.6.

⁶ Pozri [5], odsek Ad K I.7.